

Sociologie ve výstižné zkratce

Vzorem koncentrovaného a zároveň přístupného výkladu sociologické problematiky je knížka J. Szczepeańskiego *Otázky soudobé sociologie*,¹ kterou autor vědomě doplňuje u nás známé již *Elementární pojmy sociologie*. Neopakuje v ní již definice sociologických pojmů, ale snaží se ukázat, jak fungují vnitřní mechanismy důležitých procesů soudobých společností. Podává tyto procesy v podobě, v jaké se promítají do života průměrné rodiny polské inteligence. Pro sociologickou informaci dospělých lidí ze širokých kruhů nejen inteligence, ale i dalších vrstev, plní analogickou roli, jakou plní pro informaci mládeže přeložená u nás kniha Baumanova.²

První kapitola pojednává o sociologických otázkách práce a technické civilizace. Vychází z toho, že nové formy kolektivního soužití, regulování vztahů i nové společenské instituce vznikaly na základě diferenciací potřeb, způsobů jejich uspokojování i nalézání nových nástrojů. Zdůrazňuje význam dělby práce a profesionální diferenciací pro společenský vývoj.

Teoreticky nejcnějším prvkem této kapitoly je způsob, jakým autor prokazuje, že uznání existence průmyslových společností, charakterizovaných masovou, strojovou výrobou statků a služeb v podnicích oddělených od rodiny a opírajících se o dalekosáhlou dělbu práce, neodporuje teorii společensko-ekonomické formace. Doslova uvádí: „Třídní systémy kapitalistické a socialistické společnosti jsou zásadně rozdílné, pokud jde o odlišení z hlediska vztahu k výrobním nástrojům, možnostmi podílu v národním důchodu, neboť odstranění soukromého vlastnictví výrobních prostředků likviduje možnost zisku. Avšak organizace práce a metody řízení vytvářejí v průmyslových společnostech nezávisle na politickém zřízení určité hierarchie postavení a profesionální diferenciacie, které jsou též základem společenské pozice. Tato pozice vytváří charakteristické tendence, systémy hodnot a i typy osobnosti“ (12–13). Jisté lze diskutovat o tom, není-li zde přeceněna podobnost průmyslových společností, neboť charakter formace (či třídního systému) ovlivňuje podstatně organizaci práce a metody řízení, profesionální diferenciaci i hierarchii společenských pozic. Avšak je třeba uznat, že výrobní síly v rámci rozvinuté průmyslové výroby mají vzápětí nemálo podobných společenských rysů v obou for-

macích. V jednotlivých okruzích společenských vztahů, např. ve všech těch vztazích, které vyplývají z dělby práce (tedy též ve vztazích profesionální diferenciacie), se pak působení industriální výroby, a to působení, které plyne z charakteru formace, prolínají a splyvají, což se samozřejmě nemůže obejít bez rozporů.

Socialismu přisuzuje autor velkou úlohu zejména při překonávání uniformizujících důsledků technické civilizace, odcizení, při osvobozování člověka od všemoci strojů, trhu a peněz, při předcházení jak automatizaci, tak i „zmasování“ (ve smyslu zanedbání specifických vývojových rysů lidských osobností) společnosti.

Kapitola se dotýká též problémů společenských důsledků automatizace, jejího vlivu na změny mikrostruktury osazenstva (dominance oddělení plánování pracovního procesu a programování, zvýšení závislosti osazenstva na pracovním rytmu).

Na to navazuje kapitola o společenské organizaci, která osvětluje čtyři charakteristické tendence velkých systémů zorganizovaných institucí: tendenci k jednotě a konsolidaci, tendenci ke koordinaci a centralizaci, utváření kategorie specializovaných vedoucích expertů, organizátorů, techniků a vznik nepočtené skupiny „vysokého vedení“. Autor zdůrazňuje podstatný význam sociologického aspektu v teorii organizace, např. v problematice rozhodování, chování lidí v rámci organizací atd. Autorovi zde vytkneme snad jen to, že příliš široce chápe organizaci jako „trvalý systém diferencovaných a zkoordinovaných lidských činností“ (33). Z tohoto hlediska by organizací bylo téměř vše, co má podstatnější význam pro společenský vývoj a co se přibližuje k jeho zákonitostem. Nebylo by správnější hovořit jako o organizovaných jen o těch činnostech, které jsou institucionálně předpokládány, fixovány určitými předpisy a příslušným způsobem sankcionovány? Jisté existují takové činnosti, které jsou trvalé a zkoordinované a přitom jsou vykonávány návykově a spontánně. Ty je třeba odlišit od činností organizovaných.

V kapitole o rodině a výchově budí pozornost analýza změn, probíhajících ve struktuře, organizaci, funkcích i vnitřním životě rodiny v důsledku rozvoje technické civilizace (egalitární manželství, rodičovské vztahy nabyly přátelské povahy, aj.). Autor po-

važuje za obtížné stanovit, v jaké míře jsou zjevy „buntu“ a nepřizpůsobení mezi mládeží vyvolány změnami rodiny, neboť současně lze pozorovat jevy výchovné krize ve škole. Přitom upozorňuje na málo uvažovanou okolnost, že škola i učitel značně ztratili na vážnosti v době, kdy rozhlas, tisk a televize se staly zajímavějším zdrojem vědění. Důležitou výchovnou úlohu hrají skupiny mládeže stejného stáří.

Kapitola o diferenciaci a rozvrstvení společnosti vychází z marxistického pojetí tříd. Rozdělení ve vrstvy považuje za méně zásadní a méně hluboké než třídní dělení. Zvláštní oddíl je věnován důležité otázce rozvrstvení socialistické společnosti. Za hlavní kritéria tohoto rozvrstvení považuje Szczepeański nerovnost příjmů, rozdílnost pozic zaujímaných ve společenské dělbě práce, ve stupni účasti při výkonu moci, rozdíly v úrovni vzdělání a prestiže. Přitom autor poněkud předčasně usuzuje, že již nelze hovořit o dělnické, rolnické třídě a inteligenci (64). Je ovšem obtížné najít jediné diferenciací kritérium nového typu rozvrstvení. Vezmeme-li povolání, je možné, že povolání, která stojí vysoko na stupnici formálních pozic, mají dosti nízké pozice na stupnici prestiže. Szczepeański vidí východisko ve vytvoření kombinované stupnice podle různých kritérií, která by zjišťovala společenskou pozici na základě „syntetické gradace“, spojující povolání a postavení v povolání, podíl moci, dosah ekonomického a politického rozhodování, úroveň vzdělání i výši příjmů. Ředitel určitého podniku může ve skutečnosti s ohledem na hospodářský význam tohoto podniku zaujímat značně vyšší pozici než jiný ředitel.

V kapitole věnované otázkám politické moci upoutá typologie politických stran a přehled technik výkonu moci: technika, opírající se o magickou či náboženskou autoritu vládce, technika, opírající se o ochotu k poslušnosti v přesvědčení, že jde o nejlepšího kandidáta výkonu moci, technika, opřená o výchovu obyvatelstva v určitých ideologických zásadách, technika, opřená o odměňování poslušnosti a technika, opřená o zstrašování a teror.

Značnou pozornost věnuje Szczepeański sociologické problematice malých skupin, jejíž velký teoretický i praktický význam je stále výrazněji uznáván i v sociologické práci u nás. Nelze zkoumat podnik bez výzkumu malých pracovních skupin, neboť, jak dovozují Szczepeański na základě výsledků obsáhlých studií západní sociologie a sociální psychologie, především v malých skupinách vzniká pocit solidarity a identifikace s podnikem a jinými velkými uskupeními a fungování malých skupin rozhoduje o mnoha důležitých záležitostech podniku. Pracovníci zaujímající ve struktuře skupin různé pozice se také značně liší co do produktivity práce, postojů vůči vedení a kolegům. Szczepeański dokonce tvrdí, že ti členové skupin, kteří jsou obklopeni sympatiemi a mají vysoký prestiž, zpravidla dosahují také vysoké produktivity, přičemž je závislost vzájemná (16). Nezdá se však, že by to bylo tak jednoznačné, neboť v našich

podmínkách se skupinový zájem a tedy i tendence těch, kteří mají v pracovních skupinách nejvyšší neformální autoritu, nezřídka rozcházejí s požadavky produktivity.

Skupinovému jednání je věnována speciální kapitola, která plasticky osvětluje procesy utváření módy, fámy, zjevy desindividuace při davovém chování.

Po dalších kapitolách, které se týkají společenských vizí (běžné představy, magie, náboženství, ideologie, věda) a sociologických otázek venkova a měst, teprve v závěru přistupuje Szczepeański k obecně sociologické problematice. V kapitole „Společnost“ zdůrazňuje, že na základě shromážděných materiálů a popisů, získaných empirickými výzkumy, má již polská sociologie vytvářet obecnou teorii společnosti. Důslednou teorii lze vytvořit na základech historického materialismu.

Společnost chápe autor jako strukturu, vnitřně spjatou určitými zákonitostmi. Podává v tomto duchu skicu teorie vznikající socialistické společnosti (str. 123–127). 1. Základem je typ ekonomiky, opřené o společenské vlastnictví výrobních prostředků a řízené centrálním plánem. (Nelze pochopit, proč v souvislosti s tím přisuzuje autor při tvorbě socialistické společnosti menší dosah technické revoluce.) 2. Vzniká nová makrostruktura a společenská diferenciacie. 3. Úloha státu a systému institucí ve vytváření nové ekonomiky i nové makrostruktury — politická rozhodnutí, nutnost zachování a výkonu moci leží v základě normativních aktů v ekonomice. 4. Fungování systému institucí, ekonomiky i vytvoření nové makrostruktury vyvolává vznik nové mikrostruktury, která je činitelem stabilizace makrostruktury. 5. Změny v hodnotových systémech, kultuře, společenském vědomí. 6. Formování nového charakteristického typu osobnosti, typu člověka „zespolečenštěného“.

Autor recenzované knížky je žákem Znanieckého, u něhož jako poslední před vypuknutím války dosáhl postgraduální doktoratury a jehož badatelské tradice v několika sociologických diskusích po r. 1955 hájil. Obě knížky však vyvolávají otázku po vztahu Szczepeańskiego k marxistické sociologii. Nezřídka se na ni výslovně odvolává. Nejde jen o vnější, ale o vnitřní navazování na základní principy marxistické sociologie: zejména na marxistické učení o třídách a třídním boji, o základním místě ekonomiky ve struktuře společnosti, o významu práce, kterou Szczepeański považuje za základního činitele uskupování lidí aj.

Ve vlasti J. Szczepeańskiego se objevily úvahy o tom, že sice není protimarxistickým sociologem, že však je sociologem nemarkxistickým. Ve světle recenzované knihy i dalších jeho knih se přesvědčujeme, že tyto úvahy byly vyslovené sektářskými. Mohly být vysloveny pouze z pozic chápajících marxismus jako uzavřený systém pouček, ke kterým nelze nic přidávat, nad které nelze jít. Szczepeański však akceptuje všechna zásadní marxistická východiska a z jejich hlediska usiluje osvětlit řadu dalších problémů, vy-

¹ J. Szczepeański: *Zagadnienia socjologii wspólczesnej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, str. 132.

² Z. Bauman: *Sociologie pro každý den*, Mladá Fronta, Praha 1965. Viz recenze Baumanových knih v Sociologickém časopise 1965, č. 6.

žadujících teprve svou marxistickou interpretaci. Knížka by byla jistě prospěšná i československému čtenáři.

Dragoslav Slejška

Nová sociologie v Sovětském svazu

(*The New Sociology in the Soviet Union*) je podtitulek spisu *Science and Politics*, jehož autorem je prof. George Fischer (nyní na Columbia University v New Yorku) a jež vydalo Středisko pro mezinárodní studie při Cornell University (Ithaca 1964, str. 69, \$ 2,—). Přehledná brožura obsahuje stati: I. Věda a politika, II. Filozofové, sociální vědci, sociologové, III. Učitelé a ústavy, IV. Sociologie práce, V. Výzkum: Technologie a školení, VI. Výzkum: Postoje k práci, VII. Teorie: Třídní skladba. Jak patrně z těchto názvů, referuje autor o hlavních směrech soudobé sociologie v SSSR, o hlavních jejich pracovištích, směrech výzkumu a provedených anketách. V návaznosti na práci R. K. Mertonova a H. W. Rieckena (*Notes on Sociology in the U.S.S.R., 1962*) přiznává, že po překonání období dogmatismu se sovětská sociologie utěšeně rozvíjí. Příznaky toho jsou mu např. — při vší věrnosti marxismu-leninismu — úsilí o vyjasnění a prohloubení vědeckých metod, rozvoj empirických výzkumů i vzrůst počtu škol, institucí a pracovišť zabývajících se sociologií. Pěstují ji zejména pracovníci Filosofického ústavu Sovětské akademie věd a moskevské university V. S. Semenov, A. A. Zvorykin, G. M. Andrejeva, G. Osipov, J. Zamoškin, v Leningradě V. A. Jadov, ve Sverdlovsku M. N. Rutkevič a L. N. Kogan, v Novosibirsku G. A. Prudenskij a mnozí jiní. Kromě toho jsou pořádány tzv. teoretické konference, na nichž se řeší různé problémy. Značnou vzpruhou a současně inspirací pro sovětskou sociologii bylo i jejich uplatnění se na 5. světovém sociologickém kongresu v r. 1962.

Některé ze sovětských výzkumů prof. Fischera obzvlášť zaujaly. Tak připomíná, že podle Andrejevy, která si všimá působení automatizace na sovětské dělníky, vytváří pokrok technologie všeobecnou hmotnou základnu pro likvidaci důležitých rozdílů mezi duševní a tělesnou prací. Zvorykin však v této souvislosti ukazuje i na nový problém, který tu vyvstává: s rozvojem automatizace sice odpadá svalová únava, ale na její místo nastupuje nervové napětí.

Jiným zajímavým poznatkem sovětské sociologie je zjištění vztahů mezi počtem zlepšovatelských návrhů a školním vzděláním dělníků. Zdá se paradoxní, že čím nižší je jejich vzdělání, tím víc se dělníci podílejí na racionalizaci výroby. Tak ve Sverdlovsku z dělníků s 5—6letým školním vzděláním podalo návrhy 30,8%, kdežto z dělníků se 7—9 lety školy jen 26,6%. Tento zdánlivý paradox se zatím vysvětluje tím, že pracovníci s vyšším vzděláním patří k mladším a nejmladším ročníkům, že většina jich není ani pět let v provozu, takže nemohou mít potřebné zkušenosti, jež jsou

předpokladem tvůrčí činnosti a jež mají starší dělníci.

Na leningradské universitě konané studie ukázaly, že množství volného času (z 24 hodin) je různé u mužů (25,4%) a u žen (21,9%), u pracovníků různého věku (od 18 do 30 let 26,7%, u starších do 40 let 23,8% a nad 40 let 21%), různého vzdělání (pracovníci s národní školou 26,4%, vysokoškolaři 24,3%) i pracovní kategorií (dělníci 26,4%, úředníci a technici 21,1%).

Nejzajímavější jsou studie, týkající se postojů k práci. Např. v Leningradě bylo dotázáno na názory cca. tři tisíce mladých dělníků. Zkoumáno bylo jejich členění do výrobního pochodu, uspokojení z práce, z výše mzdy, ze vztahů uvnitř kolektivu, z uspořádání směn, z určitého druhu práce, z péče vedení o pracující, z příležitostí k zdokonalení zručnosti a z organizace práce.

Poněvadž se podobná šetření konají i na Západě, lze nejednou srovnávat. Na otázku, jaký vliv bude mít technický rozvoj na postavení dělníka za padesát let, odpovědělo

	ve francouzské továrně	ve Sverdlovsku	v Irkutsku
optimisticky	33 %	89 %	92 %
pesimisticky	35 %	1 %	3 %

Větší nadšení sovětských dělníků je zřejmé. Z jiných odpovědí plyne, že v SSSR víc lidí má rádo svou práci, víc na ni myslí při odpočinku a má přitom příjemné pocity. Zatímco francouzským dělníkům vadily v továrně chabé společenské styky, jednotvárnost práce, podmínky práce, nečistota, vztahy podřízenosti a závislosti, u sovětských pracovníků ustupují tyto věci do pozadí a dělníci soustřeďují svou pozornost na některé hygienické závady, neomítnuté stěny a na organizaci práce. Většina sovětských dělníků na otázku, zda shledává své zaměstnání zajímavým, odpovídá celkem kladně. Naomává však cituje také tuto odpověď jedné dělnice: „Má práce sice není zajímavá, ale uspokojuje mě, neboť svou prací přispívám k budování komunismu.“ Z takových šetření vyvěrá praktický závěr: Poněvadž se patrně v dohledné době nepodaří ještě opatřit všem tvořivou práci, je aspoň nutné vstřípit každému vědomí povinností řádně pracovat, plně se věnovat daným úkolům a poctivě se k nim stavět, ať jsou jakékoli.

Stejně zajímavý je i závěr, k němuž Fischer dospívá. Vcelku se mu jeví nová sovětská sociologie, jak teorie, tak i konkrétní výzkum, jako zvláštní splývání vědy s politikou. V oblasti teorie tím míní splýnutí akademického rozboru společnosti s oficiální naukou, v oblasti výzkumu splýnutí školy se službou státu. V rámci těchto zásad začali si sovětské sociologové klást významné speciální otázky, na něž hledají odpovědi

empirickou cestou. Autor si neví rady s odpovědí na otázku, co toto v budoucnosti přinese. Domnívá se, že nejde jen o novou situaci, ale i o nové úkoly, které přísluší sovětským sociologům ve složitě se měnící společnosti. Nakonec se může ukázat správným, že „jak jde sociologie, tak jde i lid“ („... as sociology goes, so goes the nation“).

Autor, který se specializoval v politické sociologii, žil a studoval v SSSR před válkou a od té doby vykonával do Svazu několik studijních cest. Z obsáhlých a poměrně typických, správně volených citací lze vyvozovat, že usiluje o objektivní, pokrokový přístup k dané látce. Práce, o níž byl projev na Západě zájem, potvrzuje názor, že sovětské zkušenosti mohou být kapitalistickým zemím prospěšné. Tím větší význam mají pro nás, zejména pro naši rodici se sociologií práce. Pokud se týká hlavní, spiskem nadhozené problematiky, dlužno podle našeho názoru vycházet především z toho, že socialismus má být organizací společnosti, budovanou na vědeckých základech. Proto v socialistickém státě musí být i celá jeho politika vědecky podložena a úzce spjata s ostatním kulturním a vědeckým životem. Tak vzniká i funkční vztah mezi politikou a sociologií v socialistické společnosti, projevující se tím, že na jedné straně výsledky vědeckých výzkumů nutně slouží politice, jež se o ně opírá a jež na druhé straně podporuje všestranně každou vědeckou práci a musí tudíž přispívat i k rozvoji sociologie. Tuto souvztažnost, zdá se, G. Fischer přehlédl nebo nedocenil.

František Potužil

William Kornhauser, The Politics of Mass Society

The Free Press, New York, Fourth Printing 1965, str. 256

Knihy W. Kornhausera patří mezi práce, jejichž problematiku jsme u nás do poslední doby jak ve filosofii, tak v sociologii fakticky opomíjeli. Pokud se vyskytly v socialistických zemích zmínky o problematice masové společnosti v západní sociologii, byly to obvykle jen apriorní odsudky s poukazem na to, že pojmy a problémy tohoto zaměření patří mezi ideologické konstrukce, že jde o sociálně psychologické termíny apod. Objektivní smysl prací zabývajících se problematikou masové společnosti se viděl především v reakčních snahách obhájit v terminologii elity vládnoucí třídy, a v kritickém vztahu k apatii, lhovosti a účasti mas v nedemokratických hnutích byl spatřován jen výraz pomluv a odmítavého vztahu k lidu, k lidovým masám.

Tento postoj je dnes již neudržitelný a také velmi málo účinný jak z hlediska výsledků této teoretické pseudokritiky, tak i z hlediska objasnění a analýzy reálných problémů, které jsou v koncepci masové společnosti skrytě obsaženy. Nemusíme přece souhlasit s aristokratickým nebo protikomunis-

tickým zaměřením některých autorů, kteří píší o masové společnosti, ale reálnou problematiku nebo její zkreslenou interpretaci v podobných pracích jsme povinni rozšifrovat a ukázat její skutečný praktický i teoretický význam. Zabývat se otázkami, které se skrývají v koncepci masové společnosti, je také důležité proto, že tato koncepce je těsně spjata s další velmi významnou a námi rovněž opomíjenou oblastí problémů, které jsou stručně vyjádřeny v pojmu „masová kultura“.

W. Kornhauser rozhodně nesympatizuje s marxismem, ani se netají tím, že komunismus zcela jednoznačně a bez argumentů zařazuje mezi totalitní hnutí, a společenský systém jím vedený mezi totalitní systémy. Ale toto netvoří jádro jeho práce. Ve své práci, která kromě předmluvy a úvodu se skládá ze tří částí, z nichž každá má čtyři kapitoly a celá kniha pak ještě stručný závěr, se pokouší o vyjasnění a přesnější určení některých pojmů a především pak základního pojmu celé práce — pojmu masová společnost. Současně používá pojmy, které převzal odjinud, bez vysvětlení jejich obsahu (to se týká zejména pojmu elity). V úvodu se snaží specifikovat hlavní cíle své práce. Přes určité nedůslednosti formulací můžeme zjistit, že mu jde především o rozlišení mezi společností masovou a společností sociálního pluralismu, dále o to, jak proměnlivost charakteru sociálních vztahů individuů ovlivňuje jejich receptivitu nebo odpor vůči výzvam totalitních hnutí; v této souvislosti zdůrazňuje, že koncepce masové společnosti je užitečná pro analýzu zdrojů extrémních tendencí v masové společnosti. Nakonec jde autorovi také o rozlišení institucí masových a totalitních, protože se domnívá, že nelze používat označení masová společnost na každou moderní industrializovanou společnost.

V první části práce se autor zaměřuje na zkoumání intelektuálních zdrojů teorie masové společnosti. Domnívá se, že jeden zdroj má své kořeny v reakci na revoluční změny v Evropě, zvláště pak ve Francii po její velké buržoazní revoluci. Druhý směr je určitou reakcí na růst totalitních režimů ve 20. století (Německo, Itálie a — zcela v duchu běžných liberálních politických teorií západní sociologie — i Sovětské Rusko). Kritika masové společnosti může být buď aristokratická nebo demokratická. Aristokratická kritika se soustřeďuje na obranu hodnot vládnoucích elit proti stále rostoucí účasti a vlivu mas v kapitalistické porevoluční společnosti. Demokratická kritika masové společnosti se soustřeďuje na obranu demokratických hodnot proti růstu moci elit, proti jejich totalitní dominanci. Mezi představitelé aristokratické kritiky řadí Kornhauser Burckhardt a Le Bona, mezi představitelé demokratické kritiky 20. století K. Mannheim a Ortega y Gasset. Mezi současné kritiky masové společnosti a jejich totalitních tendencí řadí autor Hannah Arendtovou a E. Lederera. Kornhauser po vylíčení negativních výtek obou směrů, které kritizují ma-